

JOSEP VICENT BOIRA MAIQUES*

GEOGRAFIA I CONTROL DEL
TERRITORI. EL CONEIXEMENT I LA
DEFENSA DEL LITORAL VALENCIÀ
AL SEGLE XVI: L'ENGINYER JOAN
BAPTISTA ANTONELLI

RESUMEN

En este artículo se revisa y analiza un informe del ingeniero italiano Juan Bautista Antonelli en el año 1563 sobre la defensa del litoral valenciano. Este informe se inscribe en un más amplio contexto histórico de conocimiento del territorio como paso indispensable para su control por el poder real. La importancia del informe de Antonelli radica no sólo en su descripción del litoral valenciano a mediados del siglo XVI, sino en su contribución a la extensión de la idea moderna de control del territorio y su relación con la nueva forma de entender la guerra. Al mismo tiempo, se comentan otras actuaciones en el Mediterráneo contemporáneas a las realizadas en el antiguo reino de Valencia.

ABSTRACT

In this article, we review the Antonelli's report (1563) upon the defense of Valencian coast. Giovanni Battista Antonelli was one of the Italian architects of Philip II and he shows the new ideas on geographical knowledge and military art. This geographical knowledge was the first step on the process to control the space by the authority. The importance of Antonelli's report is the description of Valencian coast in the 16's century and the new vision of modern war. We also review others contemporary actions in the Mediterranean world.

EL PROBLEMA DE LA DEFENSA DEL LITORAL VALENCIÀ AL SEGLE XVI

Un dels principals problemes dels valencians del segle XVI era la inseguretat del litoral. Els atacs sobtats dels granadins primer i dels barbarescs després, sotmetien a una dura prova de resistència les voluntats dels pobladors de la marina de l'antic regne de València. La solució a aquest problema va ésser parcial durant molts anys, fins a que el segle XVI es va organitzar un autèntic sistema de

* Departament de Geografia. Universitat de València.

defensa litoral basat en torres de guaita i companyies mòbils de cavalleria, supervisat i pagat per les Corts valencianes.

Dins d'aquesta estratègia defensiva, el paper atorgat als arquitectes militars com a supervisors del territori és molt interessant. Informació i coneixement de l'espai n'eren les dues suports que permetien el control del reialme. Els enginyers i arquitectes de l'època seran els ulls dels reis mitjançant els seus informes, els quals ens són de gran utilitat no sols per a conèixer la situació militar i espacial del litoral valencià de l'època, sinó per a aprofundir en les noves idees sobre el control del territori i l'organització espacial del regne.

GIOVANNI BATTISTA ANTONELLI I EL SEU INFORME DEL 1563

Els atacs piràtics havien estat constants a la primera meitat del segle XVI. Davant la continuació dels problemes al litoral valencià, el rei Felip II va ordenar al seu arquitecte Antonelli, la inspecció de la marina en diverses ocasions.

Els viatges de Joan Baptista Antonelli pel litoral valencià a principis de la dècada dels seixantes són els primers d'una sèrie d'itineraris geogràfics de reconeixement de diferents zones de la Península Ibèrica amb una clara destinació militar. No debades trobem altres exemples a Andalusia, quan el 1577, el rei Felip II va ordenar a Luis Bravo de Laguna recórrer la costa andalusa des de Puerto Real fins a Gibraltar i, més tard, des de Puerto de Santa María fins a Sanlúcar de Barrameda, precisament amb la missió de reconèixer la costa i ordenar la construcció de torres de guaita (MARIÁTEGUI, 1985). El mateix Antonelli, després d'estudiar les costes valencianes, va lliurar altres informes sobre la frontera amb Portugal el 1579. Com assenyala Cámara (1991,a:91), precisament l'elaboració de *cartas de geographia* era una de les funcions que s'atribuïa als enginyers que es formarien a les acadèmies proposades al començament del segle XVII.

Giovanni Battista Antonelli fou un dels arquitectes i enginyers reials més importants de la seua època. Nascut a Gaeta (Romagna) havia servit sota les ordres de Carles V a Itàlia, i va arribar a Espanya el 1559 (EPALZA i VILAR, 1988). Va treballar a bona part d'Europa i també a Amèrica, on va projectar els plànols de nombrosos forts colonials. Cap de la família Antonelli, Joan Baptista treballà a Cartagena, Andalusia, Catalunya, Orà, al regne de València i a Madrid. A terres valencianes, va dissenyar la presa de Tibi el 1585, juntament amb el seu germà menor Baptista i amb el seu nebot Cristòval, autor de l'últim projecte d'aquesta obra hidràulica (CAMARERO, BEVIÀ i BEVIÀ, 1989). Sens dubte, ens trobem davant la més important família d'enginyers de la Monarquia hispànica del XVI i que, amb uns pocs noms més també italians, formaven l'elit de la construcció pública i el projectisme militar de l'època. Així ens ho confirma Francés de Alava des de Lisboa, quan escriu el 9 de març del 1581 en plena campanya contra Portugal:

“Las personas que yo conozco en España entretenidas en el servicio de Vuestra Magestad a título de ingenieros, fuera del Fratin y de Antonelli, son Jorge Setara que reside en Perpiñán y Baptista

Antonelli, hermano del dicho Antonelli, que reside en Peñíscola y Cristóbal Antonelli, su sobrino, que al presente está en Barcelona, y Tiburcio que es el que Vuestra Magestad envió a Fuenterravía y Phelipe Tercio que reside en Lisboa. Todos estos son extranjeros y español ninguno le conozco que sepa aun siquiera lo que estos alcanzan, aunque he recorrido la memoria..." (ap.GARCÍA TAPIA, 1990:41-42).

Ja el 1561, Antonelli havia estat comissionat pel rei Felip II per a recórrer per primera vegada la marina valenciana, davant les informacions del mestre racional i d'En Miquel Vich sobre el regne de València i el:

"trabajo y rezelo con que de continuo se bive en él, assí por la armada del turco, como por la de Argel y de otros corsarios que tan continuamente vienen a ofendelle y roballe..." (Carta de Felip II al Lloctinent de València i duc de Sogorb, Alfons d'Aragó i de Portugal, s.d., Archivo General de Simancas, Guerra Antigua¹, Leg.70-165).

En aquesta mateixa carta, escrita al voltant del 1562, el rei anuncia el segon viatge d'Antonelli ("nos havemos resuelto que torne a visitar toda essa marina") i, després d'ordenar al duc de Sogorb que el mestre racional acompanye en tot moment l'arquitecte italià, l'assabenta de la missió:

"...visitar todos los castillos y lugares de la marina, assí nuestros como de particulares y vean los que tienen necesidad y les pareciere fortificarse y que el mismo Jn.Baptista traze la fortificación dellos y por scripto os trayga y diga la orden que se huviere de tener en executalla y con los maestros desse Reyno más expertos que huvieren de hazer las dichas fortificaciones, haga el tento y tasa de lo que podrán costar (...) y pareciéndoos bien, tomeis la resolución que más convenga a nuestro servicio y a la guarda desse Reyno y la mandeis poner en execución en toda la mayor brevedad que fuere possible..." (A.G.S.,G.A.,s.d.,Leg.70-165).

Per a finançar aquestes obres de fortificació, el rei manava al seu lloctinent que ordenara i procurara "con todo cuydado que assy el reyno, como las ciudades, Villas y lugares (...) den todo el dinero que fuese menester", fent recaure sobre les espatles dels habitants del regne el pla de fortificació que Antonelli proposara. Com veurem, aquesta pretensió impossibilitarà la seua materialització.

Poc abans de que el seguici oficial de la segona visita partís per a estudiar el litoral, el rei va fer arribar cartes de presentació de la missió als diputats, estaments, elets de la costa i als consells de vuit viles considerades importants en

¹ A partir d'ara A.G.S.

l'estratègia defensiva del segle XVI: Peníscola, Castelló, Borriana, Vila-real, Morvedre, Cullera, la Vila Joiosa i Guardamar (A.G.S, G.A., s.d. Leg.70-166).

L'informe d'Antonelli del 1563 (A.G.S, E 329-I, penúltim dia de març del 1563)² és un dels documents més importants per a entendre l'organització militar i estratègica de la defensa costanera de mitjan segle XVI. La seua visió novedosa de l'ús de l'artilleria -en concordança amb la guerra moderna-, i les experiències de les noves formes de fortificació traspuen a cada paraula d'aquestes recomanacions i s'exemplifiquen clarament en una concepció particular del litoral, comparat, a poc de començar el seu discurs, amb el llenç d'una muralla, on ciutats i viles són les portes, els poblets corresponen als baluards i les torres de guaita esdevenen els merlets. Aquesta metàfora era molt del gust del major dels Antonelli i ha estat utilitzada sovint als seus escrits, enllaçant amb la seua visió política i geogràfica de la defensa de l'Imperi: un camí circular en ascens que es puja gràcies a la religió, les lleis i les armes. Espanya, com a cap de l'Imperi no pot ésser ferida i ha d'ésser tancada per fortificacions a totes les seues fronteres, completant així l'obra de la Natura que ja va fer de la Península Ibèrica, un espai fàcilment defensable. Com recull Cámara (1991,a:p.109), el mateix Antonelli deia que "el Rey Católico (...) dexava a España la mar por fosso y por adarves las fronteras que havia ganado en Berberia y los Reynos que tenia en Italia".

Aquesta metàfora del territori tancat i abaluardat també es pot trobar a altres enginyers de l'època, demostrant així la nova mentalitat existent als més alts especialistes de la defensa i fortificació al servei de la monarquia. El 1598, el capità Cristóbal de Rojas, primer espanyol que va escriure un tractat "modern" de fortificació militar i que impartia la càtedra d'aquesta matèria a l'Acadèmia de Matemàtiques i Arquitectura Civil i Militar creada per Felip II, recomanava:

"que se ha de presuponer que los confines del reino tengan alguna correspondencia con el circuito de una ciudad (...) Así, las fortalezas que se hacen en los confines tienen la correspondencia con el reino como los baluartes con las ciudades..." (*Sumario de la Milicia Antigua y Moderna*, 1607. Edició facsímil CEHOPU,1985:324).

El símil establert entre la costa valenciana i la gegantina muralla d'una ciutat feia concebre a l'arquitecte reial una estratègia basada en la fortificació total de la costa:

"...por esto no conviene dexar ningún lugar desamparado, porque no es deffender el reyno desamparar los lugares de la marina y dexar al enemigo que pueda poner el pie en tierra, ni ay forma mejor para deffenderse que ponerle obstáculo de lugares fuertes contra, con los quales y con poca gente se le haze aquella resistencia..." (A.G.S, E 329-I:fol.7,v).

² Volem agrair al Dr. Joan Mateu Bellés les facilitats per a consultar l'informe d'Antonelli.

Antonelli era conscient del perill que amenaçava les viles valencianes i en resposta a aquest perill, només albirava dues solucions: “la una es con armada de mar por seguir y deshazer estos enemigos”, i l'altra, “remediarlo con las provisiones que en tierra se puedan hazer”. L'italià es va ocupar només d'aquesta última solució.

Reconeixent la novetat de l'aportació d'Antonelli, el seu treball continuava un sistema engegat uns quants anys abans pels virreis valencians, això sí, reformant-lo profundament. L'enginyer, al seu informe elevat a Felip II, va reconèixer el treball encertat del virrei Cárdenas (1553-1558), en dir:

“...el remedio para los corsarios fue en buena parte conosci-do del duque de Maqueda, Virrey por Vtra.Mag. en este reyno y por los estamentos del, e igual por su mandato hizo hazer estas torres para descubrir los enemigos y dar aviso con fuegos y humadas a los de la tierra y dela mar, las quales han escusado muchos daños que los enemigos solían hazer en este reyno...” (A.G.S., 329, fol.2r).

Malgrat la tasca desenvolupada a la dècada 1550-1560, la situació era lluny de millorar del tot. La xarxa creada era incompleta perquè les instruccions virregnals no mai es compliren totalment i a més, el nombre, la funció i, sobretot, la morfologia de les torres existents al regne de València de mitjan segle XVI no eren la solució ni als problemes de corsaris, ni a possibles invasions. A més, els castells i viles litorals no comptaven amb les defenses adients que a poc a poc s'estenien per tot arreu d'Europa.

La guerra moderna havia imposat les seues condicions, els vells albacars medievals i les viles fortificades amb altes i emmerletades muralles havien perdut importància i calia protegir el territori des d'una primera línia defensiva, amb un seguit de torres artillades i amb la renovació i adaptació dels vells castells litorals fabricats “a la antigua”.

Quan Antonelli escriu el seu segon informe, a les terres valencianes encara es bastien fortificacions poc adaptades a les noves exigències de la guerra moderna. La permanència d'aquest tipus d'obra ens fa entendre els comentaris negatius d'Antonelli respecte a diverses construccions recents fetes als castells de Peníscola (on s'havia bastit “un cubo casi que redondo y unas paredes, pero no bien entendido sino con mucha grosseza de muralla”) i Gandia (“hizieron murallas nuevas con cubos redondos y mal entendidos, bastantes contra corsarios y no mas”) (CÁMARA, 1991,a:102). El mateix Antonelli, en fer el recorregut per les viles litorals, comenta al rei:

“las plaças desta costa están muy flacas y todas generalmente tienen unas murallas delgadas sin tierraplano y casamuro, con unos parapetos delgados y almenados con torrezillas, sin fosso la mayor parte y las que lo tienen es muy poco...” (A.G.S, E 329-I, fol.15,v).

¡Què clarament apareix dibuixat als comentaris de l'italià el canvi en la construcció militar i la dialèctica entre el mode "antic" i "modern" d'edificar en l'arquitectura militar del segle XVI!

Per altra part, molts indrets de la costa restaven fora de la vigilància de les torres existents, per la qual cosa, els barbarescs podien amagar-se i abastir-se d'aigua esperant amb comoditat la presència de preses que captivar o viles que atacar. A més, les torres havien demostrat llur eficàcia en els avisos, però no servien com a punts forts costaners, com assenyala Antonelli:

"...sin que sean parte las torres para impedirlo, ni aún para deffenderse ellas mismas, estando sin ninguna deffensa, que tres de ellas que han acometido los moros, hanse llevado las guardas" (A.G.S, E 329-I:fol.2,v).

No bastava que les torres donaren avís de la presència dels enemics, calia a més a més rebutjar els desembarcaments i no permetre cap incursió. Potser aquesta siga la gran diferència respecte a moments anteriors: la novedosa visió dels enginyers en l'ús de les torres costaneres, passant d'un sistema medieval d'alerta i prevenció a una xarxa de punts fortificats i artillats capaços de resistir i desbaratar els intents de desembarcament d'una tropa no molt nombrosa. El somni d'Antonelli era un litoral valencià orlat de torres, cadascuna de les quals abastira amb el seu tret fins allà on arribara el de la més propera.

Efectivament, la solució proposada per Antonelli era convertir les isolades i febles torres circulars en autèntics punts fortificats de la costa, mitjançant el reforç de les seues defenses passives i la dotació d'artilleria. Tanmateix, caldria edificar noves torres on no n'hi haguera, bastides amb bons materials resistents a l'artilleria³. Per a aconseguir-ho, es recomana utilitzar el sistema de tapiera, abandonat el pedrimorter i, fins i tot, la pedra picada⁴. La resistència d'aquest sistema contra l'artilleria serà ja regla obligada als tractats de fortificació posteriors, com el de Rojas del 1598, on, tanmateix, es discrepa amb Antonelli respecte al seu cost:

³ "Toda esta fortificación ha de ser de calidad porque no conviene agora remendar una almena y hazer una tronera en una pared o unos remiendos que son de poco o ningún valor, sino que se han de hazer sus deffensas reales y buenas y que puedan sufrir baterías..." (A.G.S, E 329-I, fol.15,r)

⁴ Segons diu Antonelli utilitzar tàpia "después de ser mucho mejores contra las baterías, y hazerse mucho más presto, hazense assimismo a mucho menos gasto y con mucha más comodidad delos que las han de hazer..." (A.G.S, E 329-I:fol.15v). No obstant això, un altre contemporani també coneixedor de l'art de la construcció, el virrei Vespasià Gonzaga, era partidari del paredat, fonamentalment perquè pensava que la torre de tàpia no sostindria el pes de l'artilleria i perquè el material que es troba prop de la mar no era l'adient per a aquest sistema. Antonelli i Gonzaga varen mostrar aquesta i altres discrepàncies a un informe presentat al rei Felip II el 1570 sobre la defensa del litoral murcià (CÁMARA, 1991,b).

“...digo, que en toda aquella fábrica que se allegare más y fuere más semejante al terrapleno, aquella será más fuerte para resistir el (sic) artillería: y si no fuera por ser tan costosa obra el argamasa hecha de cal y arena y cascote menudo, y también porque tarda mucho en exugarse, fuera esta la mejor fabrica de todas contra la artillería” (*Teoría y Práctica de Fortificación...*, 1598. Edició facsímil CEHOPU, 1985:167).

Per últim, l'italià proposava reordenar la distribució de tropes i fortificacions valencianes de nord a sud, establint una jerarquització dels seus components i dels socors a rebre en cas d'atac, en funció de la configuració geogràfica i viària del país. Estem davant la materialització d'una altra idea important dins la nova estratègia militar desenvolupada al segle XVI: el sistemàtic reconeixement geogràfic del territori, seguint indicacions precises d'estratègia militar per a poder aconseguir el control total de l'espai. Altra vegada, trobem als llibres posteriors del capità Cristóbal de Rojas la plasmació teòrica de les recomanacions efectuades per Antonelli, demostrant així la modernitat del pensament de l'italià. Segons les instruccions de Rojas, un enginyer havia de complir una sèrie de principis a l'hora d'estudiar “los confines de tal reino marítimos”, com era el cas del regne de València. Un territori amb fronteres marines era, en primer lloc, difícil de defensar:

“...porque las marinas aunque hacen en alguna manera fuerte al reino o provincia, también le hacen fácil a ser abordadas por armadas de mar y tiene en mucha suspensión al defensor porque no sabe a donde va a acudir la tal armada” (*Sumario de la Milicia Antigua y Moderna*, 1607. Edició facsímil CEHOPU, 1985:324).

Per a evitar sorpreses, es recomanava veure “si hay en la mar algún seno o bahía o alguna boca de río donde metiéndose el enemigo pueda ofender al país”, per a després proposar que la costa:

“...en mayo ha de tener guarniciones en todos los lugares que es necesario defender; y no basta sólo tener buenas fuerzas en los lugares más necesarios y bien provistos porque se encuentra muchas veces seno, bahía o boca de río como está dicho, no estimado antes...” (*Sumario de la Milicia Antigua y Moderna*, 1607. Edició facsímil CEHOPU, 1985:324)

Com podem veure, instruccions ben precises de reconeixement del territori com a pas previ per a la fortificació del mateix i control del litoral tal i com es feia a València des de mitjan de segle.

Antonelli, materialitzant al seu informe aquests principis una vintena d'anys abans d'ésser escrits, aconsellava al rei un sistema de defensa format pels següents elements (figura 1):

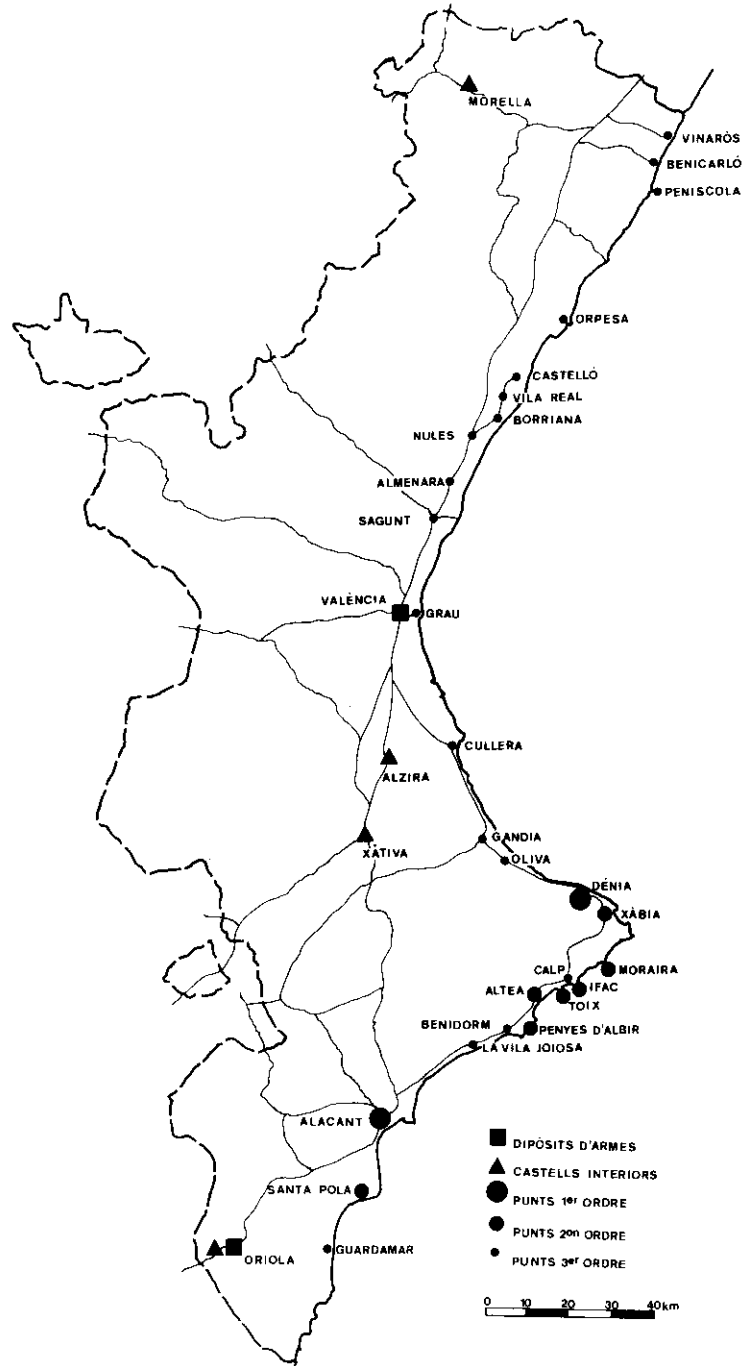

Figura 1. Organització militar del litoral del regne de València al segle XVI, segons l'informe de l'enginyer Antonelli al rei Felip II.

- dues cases de munició i dipòsits d'artilleria: València (amb jurisdicció des del riu de la Sénia a Calp) i Oriola (des d'Altea a la ratlla de Múrcia).
- dues places qualificades com les més importants de la costa ("entrambas por la calidad de los puertos") i que requereixen una fortificació especial: Alacant i Dénia.
- sis punts d'atenció preferent dins el pla de defensa, "considerando que si los enemigos echassen gente en tierra, para hazer algun effecto serian menester algun reducto para tener la armada en las tempestas": el "puerto de Elche" (Santa Pola), el port d'Ifac (amb la fortificació del despoblat de Galicant (?) i del lloc de Calp) i el de Moraira (amb la recomanació de fer-hi una torre), les Penyes d'Albir (amb el bastiment de torres i la fortificació conjunta de Benidorm), Altea (dotant-la d'artilleria) i Xàbia (amb la construcció d'un castell per a protegir el "rincón de Sancto Anton").
- Altres divuit llocs del litoral, la majoria d'ells ports o llocs de recer per a embarcacions, "todos (...) de una misma importancia y de menos que estos" i que són, de sud a nord: Guardamar, la Vila Joiosa, Benidorm, Calp, Oliva, Gandia, Cullera, el Grau de València, Sagunt, el castell d'Almenara, Nules, Borriana, Vila-real, Castelló de la Plana, Orpesa, Peníscola, Benicarló i Vinaròs.
- Quatre viles interiors amb castells que calia reforçar: Alzira, Xàtiva, Oriola i Morella.

Com podem veure, són les terres meridionals del regne (des de Guardamar a Dénia), les que reben l'atenció prioritària de l'enginyer, preocupació lògica tant per la població superior d'aquesta zona i l'existència de grans bosses de població morisca susceptible de revoltar-se, com per la configuració accidentada del litoral, més necessitada de defensa i també més propícia per a esdevenir lloc de recer de l'armada reial en cas de perill.

De seguir les recomanacions proposades, Antonelli confirmava al rei que:

"...quedará el reyno asegurado de fuerças grandes que quisiessen offenderle y quedándolo de las mayores lo quedará de las menores también, que son estos saltos que hazen los corsarios, y quedará con esto y con lo demás asegurada la navegación, con las provisiones que de tierra se pueden hazer que serán las de las torres, cuya declaración sigue agora..." (A.G.S, E 329-I:fol.9,v).

Tot seguit, Antonelli fa la primera gran relació que conservem de les torres litorals existents i de les que calia fer-hi. Dins el seu extens informe, l'italià fa esment de quaranta-sis torres ja existents el 1563 (a més d'un parell de fortins o castelletes), catorze que caldria fer de bell nou per a protegir determinats indrets (algunes de les quals efectivament foren construïdes pocs anys després), i altres actuacions desitjables, com ara obstruir determinades cales per a evitar desembarcaments o aprovisionaments d'aigua. La configuració del litoral

meridional valencià oferia nombroses zones “fosques” a la visibilitat de les torres. Aquest era el cas de les cales, on els vaixells podien amagar-se i on, de vegades, era fàcil trobar sorgidors d'aigua dolça. L'única solució era tapar-les, i així ho va proposar Antonelli per a certes cales, algunes de les quals podem identificar: cala “Pardines” (al voltant del Cap Roig), cala del “Leño” (actual de l'Estaca, entre el Cap Roig i la Punta Prima), caleta “del toçal de Aguilon” (actual cala Morales, al sud de Benidorm), l'“Estañol” i la caleta del Mig (ambdues situades segons Antonelli entre el Morro de Toix i el riu Gort), la cala “del nido del Corbo” (passat el “collado de Calpe”) i la cala Granadella (al sud de l'illa del Descubridor, al municipi de Xàbia).

La cinquantena de torres existents, una vegada ultrapassat el meridià del segle XVI, ens indiquen l'esforç fet per les autoritats virregnals⁵ i per les viles del litoral per a conjurar el perill dels atacs exteriors. Tot i això, l'informe que estudiem ens assabenta de la necessitat de la seua reforma i de la dotació d'artilleria. No hi ha una sola torre de les quaranta-sis existents que no haja rebut objeccions per part de l'arquitecte reial, dirigides sobretot a reforçar l'estructura i resistència de les torres. Antonelli assenyala vint-i-dues torres a les quals calia fer-hi “deffensas” i altres desset a les quals era precís bastir “guirnalda”⁶. A més, però de forma puntual, es recomanava “afforrar” el cos de la torre amb “forros” de pedra, afegir baluards, valls, casa-mates, garites amb troneres, etc.

Per últim, Antonelli dedica moltes línies a la dotació de canons i al tipus de munició a emprar a les torres, recomanant com a peces d'artilleria a utilitzar el morteret i el canó pedrer (“uno o dos morteretes o pedreros, la qual suerte de piezas ha parecido la mejor para las dichas torres”). L'ús del morteret, amb el seu tir parabòlic, ens ve explicat per l'italià:

“...conviene que aya también un morterete para que tirando alto y asestado venga a caer encima del navio escondido tras de la peña...”
(A.G.S, E 329-I:fol.10,r).

Quant al canó pedrer, la seua càrrega, lleugera però variada, el feia molt perillós per als que es volgueren acostar a la torre o al nucli poblat: “el pedrero

⁵ A banda de les torres que tenen un origen medieval, només als cinc anys de mandat del virrei duc de Maqueda (1553-1558), podem comptabilitzar mitja dotzena de torres bastides o reedificades (Torre de Cap Roig, Cap Cerver, Cap Prim, Sant Antoni, Millars i Pinet), una altra projectada (Torre Foradada), un castell reforçat (Guardamar) i un altre bastit de bell nou (Santa Pola o Lloc Nou).

⁶ La “guirnalda” envoltava la part superior de la torre i permetia defensar-la millor perquè protegia dels trets dels arcabussos “a los que están á la defensa y no sólo guardan que no les puedan llegar á la puerta de la torre, sino también excusan que no se les arrimen entenas como hizo Moro Alarraz en la costa de Cartagena de levante a una torre que allí tomó con setenta hombres” (A.G.S., Mar y Tierra. Leg 786, citat per Mariátegui, 1985:109). Aquest element arquitectònic també va ésser recomanat pel capità Cristóbal de Rojas en un memorial al rei Felip III sobre les torres litorals d'Andalusia.

podrá tirar con muchos perdigones a los que se llegassen hasta la villa" (A.G.S, E 329-I:fol.19,r). A més, Antonelli raona la necessitat del tipus de munició. No ens deixa de sorprendre com aquest informe esdevé un autèntic tractat de la guerra moderna, amb les seues lliçons de fortificació pràctica i de l'ús de l'artilleria.

L'informe d'Antonelli finalitza amb una sèrie de consells sobre la millor defensa del litoral valencià. L'arquitecte no dubta en assenyalar al rei la necessitat d'establir un sistema de contribució al fons i treball de fortificació igualitari per a tot el regne, demostrant amb les seues paraules que, potser fins a aqueix moment, el repartiment de les càrregues financeres i de personal reposava de forma majoritària sobre les viles del litoral:

"...porque parece ser muy justo que si tres o quatro mil vezinos resçiben seguridad de un lugar de la frontera, que les ayuden en los gastos y que un pueblo de tresientas casas no aya de sufrir todos los gastos, guardias y peligros y los otros con su amparo estar seguros..." (A.G.S, E 329-I:fol.16,v).

Així, calia establir un doble sistema general que afectara tant la fortificació ordinària del litoral, com la mobilització d'homes en cas de necessitat. Aquest doble sistema asseguraria la col.laboració de totes les viles del regne, amb especial atenció als llocs interiors que, sembla que fins aleshores, no se sentien molt implicats. A més a més, calia que, en cas d'urgent necessitat, s'engegara un mecanisme d'ajuda immediata, basat en una mobilització general repartida per tot arreu el reialme, amb l'excepció feta dels llocs de la marina, sempre necessitats de tots els braços per a lluitar⁷:

"Hágase una tassación por todo el Reyno de las casas que ay en cada pueblo (...), assí christianos viejos como nuevos y visto el mayor número que se puede sacar en la campaña no dexando los lugares desproveydos y no tocando a los de la marina, se repartirá a cada uno los que les tocare assí de pie como de a cavallo..." (A.G.S, E 329-I:fol.18,v)

Per últim, Antonelli aconsellava una sèrie de mesures econòmiques per a millorar el finançament, fent que la Generalitat, mitjançant els diners sobrants del General ("...pues es boz pública que ay dinero sobrado del general y que va sobrado de renta como se puede ver por las cuentas"), contribuïra econòmicament

⁷ No implicar les viles litorals va ésser una constant al llarg dels anys. A la Reial Pragmàtica del 7 d'octubre del 1665 per a formar "un nuevo Batallón con nombre de la Milicia de la custodia del reyno" (B.U.V., ms-818), la repartició entre les viles exceptuava Vinaròs, Benicarló, Peníscola, Alcalà de Xivert, Torreblanca, Orpesa, Almassora, Borriana, Mascarell, la Llosa, Moncofa, Xilxes, Almenara, Canet, Puçol, el Puig, Cullera, Gandia, Oliva, Dénia, Xàbia, Benissa, Teulada, Calp, Altea, la Vila Joiosa, Sant Joan, Mutxamel, Alacant i Guardamar "por quanto estos Lugares marítimos es bien queden en pie las Milicias antiguas de la custodia...".

a la fortificació del regne, amb una quantitat anual de set o vuit mil ducats i amb una renda ordinària per a crear un fons de necessitat. Aquests diners, juntament amb els aportats per la corona, caldria invertir-los ràpidament a les fortificacions d'Ifac, Dénia i Santa Pola, en bastir les noves torres assenyalades i reformar totes les altres i en dotar-les d'artilleria i municions adients, en proveir d'arcabussos i mosquets totes les viles litorals, en reforçar els castells reials d'Alacant, Oriola, Xàtiva, Cullera, Morvedre, Peníscola i Morella i en acumular provisions i reserves d'armes a les cases de munició i artilleria de València i Oriola.

En resum, Antonelli pensava en un litoral fortificat, amb les vint-i-quatre viles i ciutats litorals importants i les seues defenses i unes seixanta torres reforçades, artillades i connectades amb atalladors, així com mitja dotzena de punts de guaita o talaia que cobriren els més de quatre-cents quilòmetres de la costa valenciana. La mitjana ens aproxima a un punt de guaita (talaia, torre, vila emmurallada) cada quatre quilòmetres i mig, i, de comptar només amb les torres, una (amb les seues defenses i artilleria) cada set mil metres. Aquesta distribució pot donar-nos una idea de l'ambició pla de l'arquitecte militar italià, però també de les despeses i l'esforç econòmic que suposaria a la corona i a les viles valencianes la seua realització, com Antonelli reconeixia:

“para lo qual será necesaria mucha obra, mas la qual pudiera ser que espantara a muchos de hazer.las, aunque la neçessidad fuesse muy grande” (A.G.S, E 329-I:fol.15,v).

Així va ésser. Les Corts del regne, reunides el 1564, a penes uns mesos després que Antonelli lliurara l'informe al rei, varen demanar a Felip II la suspensió del pla de l'arquitecte italià, al·legant que l'excessiu cost de les obres recomanades per Antonelli farien que les despeses de la fortificació foren majors que el valor de la propia vila:

“...la qual fortificació, sis fes, seria total destructió e ruyna de dit regne, y en special de dites ciutats y viles Reals marítimes, com aquelles no tinguen possibilitat ne forces pera supportar les excessives, e grandísimes despeses que necessariament se haurien de fer en les dites fortificacions, de sort que no valen tant les mateixes ciutats, e viles, quant pujarien les dites despeses” (ed.GARCÍA CÁRCCEL, 1972:41. capítol CXV).

Per altra part, també va ofendre els membres dels estaments, sobretot els consellers i jurats de les viles i ciutats del regne, la visió de l'arquitectura militar moderna d'Antonelli, que sacrificava àmplies zones de l'espai urbà construït a les necessitats de la defensa:

“...no sols en les dites ciutats y viles se han manat fer obres costosíssimes e les quals nos porien acabar en infinitut de anys, però encara han designat e senyalat que se hagen de derrocar moltes carreres de dites

ciutats, e viles, e arravals de aquelles" (ed. GARCÍA CÁRCEL, 1972:41. capítol CXV).

Aquesta exigència d'una "zona polèmica" oberta era una norma de l'arquitectura militar moderna, en procurar que les muralles i baluards defensius no tingueren obstacles al tir de canó i que els atacants no pogueren amagar-se darrere d'ells. Així sembla que ho va aconsellar Antonelli també en el cas de Sagunt, on a més de la fortificació del castell, destacava l'enderrocament de totes les cases, arbres i obstacles al voltant del recinte murat dins d'un radi de 600 passes (CHABRET, 1888, vol.I, nota 1:386-387). Un fort sacrifici per als habitants de la vila.

L'INFORME D'ANTONELLI, LA MEDITERRÀNEA I LA GUERRA MODERNA

No és casual que l'informe del 1563 represente un canvi de tendència en l'estratègia defensiva tradicional de les costes valencianes. La fortificació efectiva del litoral amb les reformes arquitectòniques adients, el nou paper de l'artilleria i la concepció global del territori a defensar són trets significatius que cal relacionar amb el nou tractament de les formes i dels procediments de l'art de la guerra.

El segle XVI és un moment crucial en la concepció de la guerra i en l'estratègia de la Cristiandat. Com assenyala Braudel -i com exemplifica clarament Antonelli al seu informe-, el món cristià mediterrani s'amaga darrere les seues fortificacions, s'envolta de punts forts, la qual cosa és un símptoma molt significatiu d'una "psicologia de l'actitud defensiva" (BRAUDEL, 1987, II:258). Al recer d'una "cortina" de fronts fortificats, la Cristiandat, conscient de la seua superioritat tècnica, es trobava més segura i, al temps que lluitava per la mar, cobria el seu cos amb una "cuirassa" de torres i castells litorals. L'ideal del moment és la "província cerrada", no sols a la influència cultural i social externa, sinó físicament i militarment tancada a les agressions externes.

Hem vist com, a les terres valencianes, el 1563 hi havia més de cinquanta torres de guaita, però la situació és similar a altres zones de la Mediterrània, on es desenvolupa un sistema de defensa semblant i contemporani al valencià. Els treballs de Cámara (1990 i 1991,b) sobre les costes espanyoles són clarificadors al respecte. Fora dels regnes hispànics, Itàlia n'és un bon exemple, amb els casos de Nàpols, Sicília i Sardenya.

Sempre amenaçat pels turcs, el 1567 el regne de Nàpols arribà a comptar amb més de tres centenars d'aquestes torres litorals i amb fortificacions adients a les ciutats de Reggio, Castro, Otranto, Lecce, Gallípoli, Bríndisi i la pròpia Nàpols. La gran majoria, sobretot a la costa oriental, foren bastides per ordre del virrei Pedro de Toledo (1532-1553). A més a més, aquest mateix virrei va encarregar al capità padovà Giovanni Maria Buzzaccarino, una missió semblant a la d'Antonelli a les terres valencianes:

“...que veja i revise les construccions, fortificacions i reparacions de les ciutats i fortaleses patrimonials d’aquestes províncies, amb la finalitat que es continuen les obres i, si cal, dispose noves realitzacions i proveïesca tot allò que siga necessari” (ap. GUIDONI i MARINO, 1985:341-342).

Sicília, un altre dels regnes mediterranis dels Austries, presenta un cas semblant. El virrei Ferrante Gonzaga (1535-1543) ordenà construir 137 torres al litoral oriental i meridional de l’illa, així com fortificar amb nous bastiments Siracusa, Catània i Messina (BRAUDEL, 1987, II:265). El 1578 i 1584, amb una missió semblant a la d’Antonelli, els enginyers Spannocchi i Camilliani foren enviats a recórrer l’illa per a fer un descripció geogràfico-militar del litoral, així com la seua representació cartogràfica. Com assenyala Dufour (1991), els militars espanyols comptaven per primera vegada amb un instrument de control total del territori per a elaborar la seua estratègia des de lluny. El 1583, l’enginyer Camillo Camilliani assenyala que l’illa estava envoltada per 175 punts forts, inclosos els que ell hi havia recomanat bastir i, només deu anys més tard, Tiburzio Spannocchi proposava la construcció de 123 noves torres a tota Sicília en un procés de reforma continu (GUIDONI i MARINO, 1985).

Per últim, també Sardenya es va dotar d’un sistema defensiu amb torres de guaita, sobretot a partir del virrei Miquel de Montcada, des de l’any 1578 (CÁMARA, 1990).

Com assenyala Braudel, no serà fins després de la dècada dels seixantes quan el sistema defensiu dels regnes de Nàpols i Sicília -basat, com el valencià en les torres, soldats, companyies de cavalleria, estafetes, enllaços i senyals òptiques-, estiga en funcionament. A Sardenya, la situació serà més tardana. Com podem veure, aquestes dades són molt similars a les estudiades en el cas del regne valencià.

L’eficàcia d’aquest tipus de defensa litoral, tot i el seu altíssim cost, es veu reflectida als informes venecians amb recomanacions d’estendre aquest sistema a les terres del Papat i dels ducs de Ferrara i Urbino:

“Fins fa poc temps, tota la costa de l’Apúlia, des del cap de Santa Maria fins a Taranto, comptava amb molt poques torres de guaita. Les fustes turques costejaven sense descans aquestes ribes, ocasionant grans damnatges a la població i als territoris (...) Ara gràcies a aqueixes torres, sembla que la gent de terra es troba més protegida... i els vaixells menuts naveguen amb molta major seguretat durant el dia. Si es presenta un vaixell enemic, poden aixoplugar-se al recer de les torres amb tota seguretat, car es troben airoament defensades per suficients peces d’artilleria” (Carta de NICCOLÒ SURIANO, 1583. citada per Braudel, 1987, II:268).

Com podem veure, pràcticament les mateixes paraules i els mateixos arguments utilitzats en parlar de les aigües valencianes.

En aquest context general mediterrani, els nous tractats de l'art militar, amb l'ús de l'artilleria i de les noves formes de fortificació, tingueren no poca influència a les nostres terres. L'informe d'Antonelli del 1563, en tractar aquests dos aspectes bàsics de la nova concepció de la guerra moderna, s'avança a la formulació teòrica dels manuals arquitectònics i enginyerils. La novetat és palesa en observar, com assenyala Cámara (1980), que la codificació de les noves experiències en fortificació no es va produir fins a la segona meitat del segle XVI i que el primer gran tractat en castellà és la *Teoría y Práctica de Fortificación...*, de Cristóbal de Rojas, del 1598.

Joan Baptista Antonelli reflexa, al seu informe del 1563, les novetats en l'ús de l'artilleria i la diferenciació entre les formes "antigues" i "modernes" de la fortificació, materialitzant una concepció del treball de l'enginyer en continu contacte amb la guerra i amb el camp de batalla. Aquest serà el perfil de l'enginyer i de l'arquitecte militar del segle XVI: un especialista que evita, en paraules d'un dels mestres enginyers de l'època, "sacar sus fortificaciones más polidas que de provecho para la defensa de batería formada" (C. LECHUGA, citat per CÁMARA, 1980:344) i que, compatibilitza els estudis amb la pràctica, la teoria amb la guerra. No debades, no sols el major dels Antonelli, sinó també tota la família -el seu germà Baptista, els nebots Cristòbal i Francesc i el cosí d'aquests Cristòbal Roda Antonelli-, petjaren pràcticament tots els escenaris bèl·lics del moment: Itàlia, Portugal, el regne de València, el Nou Món. Només cal recordar que el germà Baptista Antonelli va ésser el primer enginyer en arribar a Amèrica (MARIÁTEGUI, 1985:99) i va participar de forma activa en la defensa de Famagusta davant el setge dels turcs, reforçant-ne les defenses-, així com treballant a les fortificacions de places del nord d'Àfrica com Orà, Melilla, Laratxe, etc (EPALZA i VILAR, 1988:91).

En resum, el treball de Joan Baptista Antonelli a la marina valenciana cal considerar-lo un esglaó més en la participació cada vegada més important d'especialistes militars en l'anàlisi del territori i de l'espai al segle XVI. Com assenyalen Guidoni i Marino (1985), la projecció arquitectònica i urbana tant militar com civil -aquesta última moltes vegades subordinada a la primera-, al llarg d'aquesta centúria es realitza al mateix temps que les profundes transformacions en els estats i en la política internacional, que imposen la presència cada vegada més decisiva dels tècnics (arquitectes i enginyers en aquest cas) en la vida quotidiana dels regnes. Aquests homes, acompanyats de la burocràcia estatal, poc a poc aniran omplint el gran buit que deixen els governs i consells locals de caire municipal, en la presa de decisions respecte el seu territori més immediat.

Ni l'antic consell de la ciutat de València, ni tampoc la resta de consells municipals mai més no tornaran a exercir el paper destacat dels segles XIV i XV. Els virreis, els arquitectes i enginyers, la Generalitat, les comissions especials d'elets arrabassaran el paper directiu i decisor pel que fa a la seguretat de la costa, adoptant una visió més global i unitària del litoral. Les paraules del virrei Vespasià Gonzaga Colonna en carta al rei Felip II són clarificadores respecte a les demandes dels poders locals:

"Y porque en esto de las torres no quede nada por dezir, advierto a V.M. que en todas partes y puntas y calas los de la tierra querrían torres nuevas y si hubiesse de prestar orejas a su importunidad (...) no bastaría todo el dinero para sus desseos..." (*Costa del Reyno de Valencia hazia Poniente*. València, 30 de setembre de 1575. B.U.V., ms-5, num.74, fol.123).

La decisió de la defensa ja no es trobava al si dels consells locals, sinó a les sales dels palaus dels virreis i de la Generalitat.

CONCLUSIONS

L'informe d'Antonelli del 1563 és quelcom més que un recull d'anotacions geogràfiques sobre la situació del litoral valencià al segle XVI. Es la demostració de l'inici d'un canvi en la concepció territorial davant les noves exigències de la guerra moderna i de la mateixa reorganització de l'estructura interna estatal.

El reialme deixa d'ésser un conjunt de terres sotmeses als interessos locals i defensades per puntuals accions intermitents, per a adquirir una complexitat inherent a una visió integral de centenars o milers de quilòmetres. La nova mentalitat respecte a l'espai al segle XVI és la del control total: el tancament absolut de les fronteres. Aquest control del territori requeria com a pas previ l'anàlisi, el coneixement i la descripció exacta de l'espai. Antonelli ho va fer per a les terres valencianes i, després de recórrer la costa pam a pam, va proposar un sistema defensiu mixt d'elements estàtics, amb l'edificació i reforma de punts fortificats i de torres de guaita, en combinació amb altres castells més importants, i mòbils (guàrdies, cavalleria).

A més, l'informe d'Antonelli és un tractat de fortificació i de l'ús de l'artilleria *avant la lettre*. La seua modernitat i la seua visió integral i jerarquitzada del territori el situen entre els primers enginyers de l'època i a l'avantguarda de les idees que encara caldrà esperar una vintena d'anys per a veure-les escrites pel capità castellà Cristóbal de Rojas.

Utilitzant les paraules de Tzonis i Lefaivre (1991:339), l'ús dels complexos abastionats com l'exponent màxim de la fortificació moderna és també una metàfora de la mentalitat de l'època respecte al territori: la defensa darrere estructures analitzades i dissenyades sobre el paper per a maximitzar els esforços del defensor i amb uns elements fortificats jerarquitzats i interconnectats que obstaculitzen l'atacant es pot comparar amb la visió del territori, també estudiat i descrit amb detall, amb una jerarquització i vinculació de viles, ciutats i torres, tot sota un control centralitzat i servint els interessos polítics i estratègics de la monarquia.

BIBLIOGRAFÍA

- BRAUDEL, F. (1976, 2ªed.): *El Mediterráneo y el mundo mediterráneo en la época de Felipe II*. 2 vols. Fondo Económico de Cultura.
- CAMARÁ, A. (1980): *Tratados de arquitectura militar en España. Siglos XVI y XVII. Goya*, n.156.
- CAMARÁ, A. (1990): *Las torres del litoral en el reinado de Felipe II: una arquitectura para la defensa del territorio (I). Espacio, Tiempo y Forma, Serie VII, Historia del Arte*, t.3. pp. 55-86.
- CAMARÁ, A. (1991,a): *Fortificación, ciudad y defensa de los reinos peninsulares en la España imperial. Siglos XVI y XVII*, pp. 89-112. En *La ciudad y las murallas* (De Sita, C. i Le Goff, J. Eds.). Cátedra.
- CAMARÁ, A. (1991,b): *Las torres del litoral en el reinado de Felipe II: una arquitectura para la defensa del territorio (y II). Espacio, Tiempo y Forma, Serie VII, Historia del Arte*, t.4. pp. 53-94.
- CAMARERO, E., BEVIÀ, M. i BEVIÀ, J.F. (1989): *Tibi. Un pantano singular*. Generalitat Valenciana.
- CHABRET, A. (1888): *Sagunto, su historia y sus monumentos*. Barcelona.
- DUFOUR, L. (1991): *Ciudades y fortificaciones en la Sicilia del siglo XVI*, pp. 113-132. En *La ciudad y las murallas* (De Sita, C. i Le Goff, J. Eds.). Cátedra.
- EPALZA, M. i VILAR, J.B. (1988): *Planos y Mapas hispánicos de Argelia. Siglos XVI-XVIII*. Secretaría de Estado para la Cooperación Internacional y para Iberoamérica.
- GARCÍA CÁRCCEL, R. (1972): *Cortes del reinado de Carlos I*. Departament d'Història Moderna. Universitat de València.
- GARCÍA TAPIA, N. (1990): *Ingeniería y Arquitectura en el Renacimiento español*. Universidad de Valladolid-Caja de Ahorros de Salamanca.
- GUIDONI, E. i MARINO, A. (1985): *Historia del Urbanismo. El siglo XVI*. Instituto de Estudios de Administración Local.
- MARIATEGUI, E. (1985): *El Capitán Cristóbal de Rojas. Ingeniero Militar del Siglo XVI*. CEHOPU-MOPU.
- ROJAS, C. (1598): *Teoría y Práctica de Fortificación, conforme las medidas y defensas destes tiempos, repartida en tres partes*. Edició facsímil. En *Tres Tratados sobre Fortificación y Milicia*. CEHOPU, 1985.
- ROJAS, C. (1607): *Sumario de la Milicia Antigua y Moderna*, Edició facsímil. En *Tres Tratados sobre Fortificación y Milicia*. CEHOPU, 1985.
- TZONIS, A. i LEFAIVRE, L. (1991): *El bastión como mentalidad*, pp. 317-340. En *La ciudad y las murallas* (De Sita, C. i Le Goff, J. Eds.). Cátedra.

